

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԵԱՆԱՆ ՀԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Դ-ՕԳ ԴԱՐ

Երրորդ տպագրութիւն յանդիմանովք և
փոփոխութեամբք, 1897

Մեր ազգային գրականութեան պատմութեան գրադոյդ որ և է անձն՝ ըլլայ օտար կամ ազգային, միշտ գնահատած են և միանգամայն շնորհակալար կը ձանձնան գիտե՞նք արդիւնաւոր և հմուտ Հեղինակիս ընտիր երկարութեանց, որովք շատ դիւրութեան ընծայեր է բանասիրաց : Եւ մի՞րէ ապացոյց մը չէ՞ այդոր ներկայ տպագրութիւն, որ հազիւ քէ տասնեակ մի տարիներու անցած՝ բոլորովին ապաւելուով երկրորդ տպագրութիւնն, դարձեալ երրորդ անգամ մի ի յոյս կ'ընծայուի ի վայելչ բարձրագոյն վարժարանաց ուսուցիչներ աշակերտելոց : — Ինչպէս ժամօր է արդէն հետմտից, « գրութեան նպատակն է, ըստ խոստովանութեան նոյն իսկ յարգ. Հեղինակին, իր կրած քիչ շատ փոփոխութեան ներդրել ալ... ընդհանոր պատմական տեղեկութիւն մը աւանդել մեր մատենագրաց և անոնց գրութեան վերայ, առանց ուղեւոր քննադատական տեսութեամբ ժամբայելել այնպիսի գրութեան մը՝ որ վարժարանաց համար սահմանուած է » : Արդէն իսկ Հեղինակին՝ սոյն երրորդ տպագրութեան ասորի՝ յատարարանին մէջ գրած հետեւեալ տողերը խիստ լաւ կը բացատրեն իրեն դիւրաւորութիւնը, ուստի՝ երկարաբանութեան խոյս տալու համար՝ կը դնենք հոս այդ կտորը :

ԽՄԲ.

Քանի մը խօսք ալ՝ այս նոր տպագրութեան առթիւ :

Տաւր տարի յառաջ այս տողերը կը գրէինք ու կը տպագրէինք, ջանալով ուրիշ զօրաւոր ձայներու հետ խառնել մեր տկար ձայնն ալ, ու քաջալերելով ազգային և օտար հայազէտ բանասիրութիւնը մեր մատենագրութեամբ աւելի զբաղիլ ու զբաղեցնել, ու քիչ ժանօթ կամ բոլորովին անժանօթ մնացած կէտերը լուսաւորել :

Ազգին սպասածն այն էր անոնց ջանքն և երկասիրութիւններէն. նախընթաց շրջանն զնոյն կը խոստանար :

Միջին և Նոր կողմած Մատենագրութեամբ կարծես թէ աւելի պարագեցան, ու հարկ է ընել թէ զանազան օգտակար գրութեան և քննադատական տեսութիւնք ալ երեցան, պատիւ ընողք թէ՛ իրենց անունը և թէ՛ ազգին : Բայց մեր վախճանն էր որ ինչպէս քաղաքական պատմութիւնիս ունի իր միջին և առասպելաբան մասը, մատենագրութիւնիս ալ ունի կամ կրնայ ունենալ սրբալիւրժիկ կտորները, սակայն միշտ ազգային ոգին նախամեծար ընելով :

Գէթ այսպիսի էր մեր համոզմունք և առաջադրութեան վախճանը :

Բայց քննադատութեան դարու մէջ կ'ապրինք, և մենք յաւակնութիւն չունէինք ուրիշին նմանց ցուցնելու կամ սորվեցնելու : Գրութեան իրեն չափովը յայտարար մ'է հաւաքողին հմտութեանը :

* *

Թէ՛ ազգային և թէ՛ օտար գրիչը և բանասէրը, առանց մեր խօսքէն շարժելու, — և պէտք ալ չունէին, — ցանկացան դարուս ոգոյն և պահանջածին համեմատ վարուիլ թէ՛ մեր պատմութեան և թէ՛ մանաւանդ մատենագրութեան նկատմամբ, ինչ որ ցուցած չէին հնոյն Ելլապայ և Լատինի յայտնի առասպելաց համար : Առով Լուսաւորիչ, Չեւոր Գլակ, Ազաթանգեղոս, Բիւզանդ, Կորիւն, Եղնիկ, Եղիշէ, Խորենացի, Նորբող կամ հինգերորդ դարու մատենագիրք, կամ ինչուան մեր օրերը այնպէս համարուած, ինկան իրենց յարգէն կամ եղբայրուած ժամանակէն : Այսպիսի սկզբնաւորութիւն մը

Թէպէտ 1850է ի վեր սկսուած էր, բայց միշտ զգուշաւոր երկնդածութեամբ, քիչ մը աւելի համարձակ լեզուով՝ քննական Պատմութեան հեղինակէն : Ուրիշներ գտնուեցան թէ՛ յազգայնոց և թէ՛ յօտարաց՝ որ շուգեցին մնալ այդ յափուռ մէջ, և աւելի յառաջ անցան : Ու երբ մէկ կողմանէ քաղաքականաբար կը մտածուէր անհետ ընել Հայերը իրենց հայրենեաց և բոլոր աշխարհիս երեսէն, մատենագրութիւնն ալ քիչ հաւածանք չի կրեց :

Այսպիսի գիրքի մը մէջ թերևս աւելորդ սեպուէր նոր տպագրութիւն մ'ընել՝ ընդհանրապէս պահպանողական դուզնաբեայ երկասիրութեանս, ուստի ուզեր էինք հրատարել, նկատելով մանաւանդ մեր ասողութեան յիմարիտը :

Բայց ուրիշներուն տեղի տուինք, զիսնալով որ վերջին խօսքը ըստած չէ, և բանասէրք իրենց յայտնած կարծեաց մէջ յամենայնի իրարու համաձայն չեն, ու թերևս երկար ատեն չըլլան . կամ այժմեան կարծիքնին ուզենան փոխել, ինչպէս շատ անգամ պատահած է :

* *

Ղենքնը հոս նոր հրատարակուածներուն մատենագրական ցուցակը :

Հայ այբուբենի վրայ, բաց ի Սարգիսեան Հ. Բարսեղ վարդապետի և Հայոց գիրը ի Տ. Յարութիւնեան հրատարակութիւններէն, տպագրեց մասնաւոր գրքոյի մը Ա. Տաղաւարեան : Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել Պատմութեան վարդապետի քննադատութիւնն՝ հրատարակեալ ի Հանգիս Ամսթրեյ (1890) :

Գողթան երգերու վրայ, բաց ի Էմինի, Ալիշան ու Գաթրոնեան վարդապետաց, Տիւրքիէ ու Պալաստանեան բանասիրաց գրուածներէն, որոց յիշատակութիւնը եղած է մասնական մէջ, առանձինն խօսեցան նոյն նիւթին վրայ գերմանացին Ֆէթթէր, որ հայերէն ալ թարգմանուեցաւ և տպուեցաւ ի Վիեննա, ի Միխիթարեանց, և Եր. Լալայեանց ի Պարիս, գաղղիական թերթի մը մէջ ու նոյն լեզուով :

Ձեռագրաց նկատմամբ կը յիշեցնեմք Սիբիր-

գովսիի գրութիւնն ի գերման լեզու, և անոր հայերէն թարգմանութիւնն : Երկուքն ալ տպագրեալ ի Վիեննա, ի Միխիթարեան տպարանի : Ասկէ զատ, թէ՛ Միխիթարեանց Վիեննայի, թէ՛ Կայսերական, թէ՛ Վատիկանի, Պերլինի, Մոսկովի, Պատարիյ, Մոսկովայի Լազարեանց ու Ենսարիոյ թեմին մատենագրանոց ձեռագրաց ցուցակները :

Յաճախապատուած գիրքը, ինչպէս զիսնընթերցողը, թարգմանեցաւ ի գերման ու հրատարակեցաւ ի Բէկէնսբուրգ, Իրենց գիտուն տեսութիւններն րրին Ֆէթթէր և Նիբըլլ և այս յետին Եկեղեցոյ Պատմութեան մէջ, վաւերական կամ ոչ այնպէս ըլլալուն այս գրուածքիս : Մասամբ ծանօթ են ազգիս իրենց երկասիրութիւնք հայ թարգմանութեամբ : — Նիբըլլ՝ Միտրուլայ վարդապետի կ'ընծայէ զայն :

Ձեռնագրայ Գլակայ վանից ասաջնորդի գրուածքն ալ շարունակեց նիւթ ըլլալ քննադատութեան : Այսին մեր երկասիրութեան առաջին տպագրաց մէջ նշանակուած էր այս :

Ազգաբնգեղոսի պատմական գրոց վաւերականութեան և ո՛ր լեզուով շարադրած ըլլալուն վրայ եղած տարակոյտներ թէպէտ արդէն հին են, բայց դարուս վերջին կիսուն աւելի սաստկացան թէ՛ ազգային և թէ՛ օտար բանասիրաց մէջ : Առաջին պատեւրագմոյաց մէջ, յետ Բոսնիայ և Բուլղարեանց, հրեացաւ Գուշամիտ գերմանացին : Այնքի բերան ազգային բանասէրը հակառակեցան իրեն կարծեաց և ինչուան ալ դէմ գրեցին : Ինքը ընտելացանաւորեցաւ . և հետեւող գտնելով օտար հայազէտները, ինչպէս Հիւքսման և այլք, ցրցուց զո՛ր ըլլալ, Ատեն անցնելէ ետքը՝ մեր ազգայիններէ ոմանք ալ իրեն համամիտ երեցան ըստ զխոց : Գլխաւոր երկասիրութիւնն է Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեանի Ազգաբնգեղոս և իր բազմադարեան գաղտնիք կոչուածը, և Տաշեան Հ. Յակովբոս վ. գրութիւնը Ազգաբնգեղոս առ Գեորգայ Ասորի եպիսկոպոսի, գրեթէ միևնոյն տարին (1892) հրատարակուած, մէկն ի վիեննայի և միւսն ի Վիեննա :

Բիւզանդ. փաստաստի վրայ տեսութիւն մը հրատարակեց իւր քննասիր թերթից մէջ՝

Նորայր Ն. Բիւզանդացի Ռարիշ գրութիւն մ'ալ՝ Եղիշէ Մատթան Շուշեցի բանաւորը, և տպագրեց ի վիեննա : Հարկաւ յամենայն չէին զուգորթանար երկու բանասիրաց կարծիք : Ասոնց վրայ աւելցաւ նաև Ստ. Մալխասեանց քննադատութիւնը, որ տպագրած ալ է Ամսթերայ Հանդիսի մէջ, թէպէտ և առանց խմբագրութեան վրայ բլլալու բովանդակ պատասխանատուութիւնը : — Գերմանացիին Գերլզեր իր ուսումնասիրութեան նիւթ ըրաւ եկեղեցական մասը և մասնաւոր գրութեց մը հրատարակեց փառապատ Բիւզանդ կամ Հայկական եկեղեցոյ սկիզբնաշրջադիւնը, որոյ հայ թարգմանութիւնը տպագրեցաւ Բազմապիկ ամսաթերթի (1896) մէջ և որ յետոյ առանձին հատորիւ մ'ալ հրատարակեցաւ (Հ. Յովհ. Թորոս) :

Եղևիկ՝ այս նորութեան փափաքէն զուրկ չի մնաց : Խնչուան ետքի տարիներով թէ՛ ազգայինը և թէ՛ օտարը գովութեամբ խօսեր էին վրան արժանաւոր պատուով այս թարգմանչաց գլխաւոր անձերէ միոյն վրայ : Աինչ իմացուեցաւ և գրուեցաւ որ գրեթէ կէս դար յառաջագոյն արդէն բանաբաղ մ'ըլլալը կը գիտցուէր և իմաստասիրութիւնն իրենը չէր, այլ յոյն վարդապետի մը, Մեթոտիոսի : Թեպէտ աւելի խոհական սեպուէր հիսկու հիւսնայ բռնելը՝ թէ ինչպէս Եպիփանոս՝ ասանկ ալ Մեթոտիոսի նմանութիւնը և իբր ուղղութիւնը կան Եղևիկայ իմաստասիրական գրութեանց մէջ :

*
* *

Բայց մեծ խնդիրը Խորենացոյ անձին և անունովը մեզի հասած մատենագրութեանց, կամ աւելի պատմական երեք գրքին վրայ եղաւ :

Գրեթէ երկու հարիւր տարիէն աւելի է Երուսիլոյ և անոնց իմաստնոց ծանօթանալը Խորենացոյ պատմութեան և աշխարհագրութեան, և ամէն օտար հայազեւթը՝ տեսնելով ալ որ յամենայն զուգորթաց չէ յոյն և հրեայ մայրիկ կամ լատին պատմագրաց, այնու հանդերձ, ըսեր ենք արդէն, չէին պակտեր իրենց մեծարանքէն. և թէպէտ Ֆրեդէ, Լա-

կրոզ ու ժամանակ անցնելէն ետքը մասամբ նաև Սէն Մարտէն գտնուեցան տարակուսողք և իրենց տարակուսար յայտնողք, բայց ընդհանրապէս պատմութիւնը ճանչնալով ալ խորենացոյն թերի կողմերը՝ ոսկից ազատ չէ որ և իցէ հին պատմիչ մը, յայտնի կուսակից էին իրեն :

Խորենացոյն դէմ ելողներուն մէջ ի մեր գարու՝ առաջին կրնայ սեպուիլ Գուշէմիտ, որ Աղաթանգեղոսի հարազատութիւնը ժխտելէն զատ, ուրքը նոյն փորձը ընել նաև Խորենացոյ վրայ : Էմիլն, Պարոնեան և Սարգիսեան ջանացին զրուածներով իրեն կարծեաց դէմ մաքառել. բայց ինքը ոչ միայն եւ չը կենցաւ, այլ նաև օտար հայապիտաց և ազգային բանասիրաց մէջ իրեն հետևողքն ունեցաւ : Ասոնց մէջ նշանաւոր եղաւ արդի ուսուցչապետն հայերէն լեզուի ի Պարիս, ի զպրոցի արևելեան կենդանի լեզուաց, Ա. Կարրիէր, մասնաւոր զրուածներով, որ հայերէն ալ թարգմանուեցան և ազգային Մատենագրանի հատորներուն մէջ ալ գրուեցան :

Ա. Կարրիէրի այս երկասիրութիւնը հետեւեալ խորագրերը կը կրեն, որոնց մէջ կը ջանայ ցուցնել որ Խորենացին առ առաւելն ութերորդ դարու բանաբաղ մը կրնայ համարուիլ և ոչ այլ ինչ : A. Carrière *Nouvelles sources de Moïse de Khoren.*

Supplément.

Ասոնց վրայ աւելցուց Ա. Կարրիէր նաև հետեւեալը. *La Légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, 1895.*

Միաբանը կամ Գ. Տէր Միկայիլեան՝ որ զանազան ուսումնասիրութիւններ հրատարակած է Խորենացոյ և իր պատմական գրոցը վրայ յիշխածին :

Գր. Խալաթեան՝ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանին հայերէն լեզուի ուսուցչապետը՝ գրեթէ Կարրիէրի կարծիքն ու ենթադրութիւնն ընդունած է վերջին հրատարակութեամբն ի առաւ լեզու, և մաղխարոսութեան աստիճանն ընդունած է պետութեան :

Յովհաննէս Մանդակունց և իրեն ընծայուած գրութեանց վրայ ալ քննադատութիւն

մը երեցաւ 1895 ին մեր տպարանէն, Հ. Բարսեղ վ. Սարգսեանի, որուն տնտեսութիւնը տեղ տեղ կը տարբերին մեր գրածներէն:

Ինչպէս յառաջ ըսինք, ամենքն ընտիր աշխատութիւններ են, բայց ունին կամ կըրնան ունենալ իրենց պաշտպանները, կամ հակառակ կարծիք ունեցողները: Վերջին կարծիքը զիս ըսուած չէ. անոր համար կարեոր համարուեցաւ պահպանողական սեպուած երկարութեանս նոր տպագրութիւնը:

Հ. Գ. Զարբանաշեան

ԱՌԵՏՏԻՔ ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ

ԸՆԹԵՐՏՈՂ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՅԻ

ԱՅՍ անուամբ և կոչմամբ՝ ծանուցանել ինք զինքը՝ մեր պատմութեան և զարգացման մէջ անծանօթ մնացեալ և արժանի ծանօթութեան անձ մի, շատ հետաքննող գիտութեանց, մանաւանդ Համարողութեան, այս ինքն թուարանութեան, Տոմարագիտութեան, Աստղաբաշխութեան, Ժամանակագրութեան, այլ և Աշխարհագրութեան, որք կու յայտնեն ոչ միայն իր տնտեսական կամ արդիւնային պիտի պիտութեանց, այլ և սուր ու զօրաւոր միաքնն և կարողութիւնը՝ բարակ և զմուրախ ուսմանց. իսկ իրեն յաջողութեանը վկայեան իր թողած և ի մեր ձեռք հասած գրութեան:

Ասոնց շատն առաջին ձեռք գրուածք են, լի սրբագրութեամբ, յաւելումովք և ծանօթութեամբ, ոմանք այլ մաքուր գրութեան՝ զոր ինքն թուրք բառով պէյլազ կ'ըսէ, առջինն այլ (աղտտ կամ խառնակը) տեֆթիք: Գրութեանց մէջ խառնած յիշատակներն կ'իմացուի՝ որ ժն դարուն վերջերը և ժնն սկիզբները ծաղկեր է. 35 տարուան միջոցի յիշատակ կայ 1684էն մինչեւ 1719: Սակայն զրէ իր անունն և կ'իմացունէ հայրենիքը, Տիարանակերտ կոչելով՝ որ է Տիարաքէր,

բայց երկայն տարիներ բնակեր է ի Էրզրոմ (Էրզրում), ի թոխաթ, ի Սեբաստիա, ուր և յետ երկար թափառելու օտար քաղաքներ և երկիրներ՝ մինչեւ յանձնաթիւ սահման Ափրիկէն, ընտանեկան կակուղ կապով կապուած և վախճանած կ'աւանդուի:

Թողած գրութեան և այն բազմաթիւ աստղաբաշխական և տոմարական աղիւսակները, ձեւերը, նաև պատկերները տեսողն, անոր ճարտարութեան հետ զուակէ ծանր և լուրջ բնավորութիւն մի. բայց յիշատակներէն զուշակուի և բարեխառնութիւն և զուարթութիւն: Երաժեմ շատ քիչ ազգայինք գտուն այնքան երկար ժամանակ և երկարագոյն շանքով և յամուտութեամբ ուսմանց և ուսումնականաց հետեւողք, և զրոց հաւաքողք. որոց սիրովն վառուած՝ ամէն զմուրախութիւն յանձն աւեր է, և փափաքը է ուրիշներու զիրաւորել. սրտանց այլ զանգատի և մեղադրելու կըծէ ժամանակին եկեղեցականքը՝ այսպիսի բանից անհոգ ըլլալուն: Ինք զինքը միշտ ընթերցող գրէ, մի անգամ միայն Տիարացոյ, բայց անգամ մ'այլ չի մոռնար հայրենիքն յիշելու, Երևանը Տիարանակերտեան գրելով, իր ոգին լեզուն և զործը աւելի լաւ բացատրելով՝ թողում իր յատուկ ձեռքով գրած կարճ կամ երկայն յիշատակարանաց, որոց զխառն իր Աստղագիտութեան և Տոմարի սկիզբը գրած է, բաւական մաքուր գրած, այսպէս:

« Վասն Տեֆտիք գրեալս — Երանուցումն առ « ուսումնաւոր ընթերցողութիւն: Այս զիջես ա. « մենայն տոմարական արուեստից և առ « տեղաբաշխական ճիշտվելից (աղիւսակաց) « և մեկնութեանց Տեֆտիք է. զոր են նախա « Աւետիք ընթերցող ծնունդ Տիարանակերտ « տեան, որ և սնեալ եղէ ի բազում քա. « դաքս, այսինքն, նախ ի Էրզրում քաղաք, « կացի անդ զամս Ժ. (14), և յետոյ ի « Տիարանակերտ քաղաքն փոխեցայ, ի Բա. « զէշ, ի Վան, ի Պարսից երկիրն, ի « Գրգաւստան, ի Արապիտան, ի Անատո. « լի, ի Սեբաստիա, ի թոխաթ և Պառնա « իմ շրջին այսքան աշխարհ, վասն գրա. « սիրութեանս և մերեփթի (արուեստ, գի. « տութիւն) աղագաւ. ոչ թէ ի Հայոց գրոց